

RABG‘UZIYNING “SIFATI AL-ARAZINA” QISSASIDA “SAVOL-JAVOB”LARNING O‘RNI

Kurbaniyazov Maxsud Allambergenovich

kurbaniyazovma@mail.ru

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarining tarkibiy qismi hisoblangan diniy-mifologik va kosmogonik qissa - “Sifati al-arazina” (“Yerlarning sifati”)da “savol-javob”larning asar badiiyatini ta’minlashdagi o‘rni hamda muallif badiiy uslubining mohiyat xususiyati tahlilga tortiladi. Unda Oltin O‘rda adabiy muhitining o‘ziga xos jihatlari, umumturkiy adabiyotning rivojiga qo‘shgan betakror hissasi va Rabg‘uziy ijodining betakrorligini ta’minlagan omillar xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Oltin O‘rda adabiy muhiti, Rabg‘uziy, “Qisasi Rabg‘uziy”, “Sifati al-arazina”, “savol-javob”, g‘oya, poetik talqin, tasvir, ifoda, idrok, mohiyat, mushohada, kuzatish, mantiq, badiiy umumlashma, muallif, ruhiyat, tahlil

THE PLACE OF “QUESTIONS AND ANSWERS” IN RABGUZI’S STORY “SIFATI AL-ARAZINA”

Kurbaniyazov Maksud Allambergenovich

kurbaniyazovma@mail.ru

Karakalpak State University named after Berdakh

Abstract: In the article the role of “questions and answers” in ensuring the artistic quality of the work in the religious-mythological and cosmogonic story “Sifati al-arazina” (“The Attributes of the Lands”), which is a component of Nasiruddin Rabguzi’s work “Qisasi Rabguzi”, and the essential features of the author’s artistic style are analyzed. In it the specific aspects of the literary environment of the Golden Horde, its unique contribution to the development of Turkish literature, and the factors ensuring the uniqueness of Rabguzi’s work is discussed.

Keywords: The literary environment of the Golden Horde, Rabguzi, “Qisasi Rabguzi”, “Sifati al-Arazina”, “question and answer”, idea, poetic interpretation, image, expression, perception, essence, observation, logic, artistic generalization, author, psyche, analysis

“Sifati al-arazina” (“Yerlarning sifati”) - XIV asrda yashab ijod etgan adib Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarining tarkibiy qismi hisoblangan

diniy-mifologik va kosmogonik qissa. Mazkur qissa asarning muqaddima qismidan keyin, ya'ni dunyoning yaratilishi bayonida keladi. Unda islom olami va sharq mifologiyasidagi tasavvurlar asosida Yerning tuzilishi, uning qavatlar va sifatlari xususida so'z yuritiladi.

Rabg'uziy "Qisasi Rabg'uziy" asarining dastlabki qissalaridayoq "savol-javob"lardan samarali foydalanadi. Biz bunga dastlab asar tarkibidagi "Sifati al-arazina" deya nomlangan qissasida Yer sayyorasining tuzilishi ta'rifida duch kelamiz: "Savol: Farishtalar Odamni taqi o'g'lonlarini ko'rmishlari yo'q erdi va fasod qilg'anlarin, qon to'kkanlarin nadin bildilar? Javob: Odamni ko'rmishlari yo'q erdi, ammo Jin ibn al-Jonni ko'rmish erdilar, mas'iyatlarin bilur erdilar. Anlarga qiyos qilib so'zladilar" [1:15].

"Sifati al-arazina" qissasida islomiy kosmologiyaga tayanib, Yerning yetti qavatdan iborat ekanligi va har bir qavatning o'ziga xos nomi, unda yashovchi maxluqlar yoki ularning vazifalari bayon etiladi. Muallif ushbu matnda qadimiy turkiy tilning go'zal namunalarini qo'llagan holda, borliqning yaratilishi haqidagi diniy-falsafiy qarashlarni sodda va qiziqarli badiiy tilda ifodalab bergan.

Oltin O'rda adabiyotining o'ziga xos jihatlari, o'zbek madaniyati va adabiyoti tarixida o'ynagan roli, bu davr adabiyotining omillari prof. N.Rahmonovning "O'zbek adabiyoti tarixi" qo'llanmasida har tomonlama batafsil yoritib berilgan. N.Rahmonov bu davr adabiyotini quyidagicha ta'riflagan edi: "Oltin O'rda davlati o'zbek adabiyoti rivojida alohida bosqichga zamin yasadi. Bu davr adabiyoti o'zidan oldingi va keyingi davr adabiyotini aslo takrorlamagan, aksincha, o'z qiyofasiga, mazmun-mohiyatiga, mavqeiga ega bo'lgan adabiyotdir. Oltin O'rda davlatidagi ijtimoiy, siyosiy hayot madaniy hayotning tubdan yangilanishiga, o'ziga xoslik kasb etishiga xizmat qildi. O'rta Osiyodagi madaniy va adabiy hayot Oltin O'rdaga ko'chdi" [2:224]. Albatta, Oltin O'rdada Berkaxon rahnamoligida islomning olib kirilishi natijasida nafaqat madaniy, ijtimoiy hayot o'zgardi, balki adabiy hayotda ham siljishlar yuz berib, o'ziga xoslik kasb etdi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Oltin O'rdada adabiy jarayonning yuzaga kelishi uchun faqat O'rta Osiyodagi adabiy muhitning o'zigina asos bo'lib qolmadi, balki Oltin O'rdaning Misr mamluklar davlati, Mo'g'uliston, Eronda Xalokuxon asos solgan mo'g'ul Elxoniylar sulolasi bilan aloqalari ham sabab bo'lgani ehtimoldan uzoq emas. Shuningdek, Jo'jining o'g'illari taqsimlab olgan o'lkalarda Shaybonga (1224-1659) tegishli bo'lgan hudud bu jihatdan alohida ahamiyatga ega edi. Bu hududdagi o'zbek deb nom olgan qavm u yerdan ko'chib, oxiri Xiva va Buxoro xonlari bo'ldilar [3:48]. Dashti Qipchoq, qolaversa, Oltin O'rda davlatining yo'li Mo'g'uliston poytaxti Qoraqurum shahriga Chig'atoy ulusi orqali o'tgani va bu o'lkadagi adabiy muhitga ta'sir etganini tasavvur qilish mumkin.

Oltin O'rda adabiy muhitining o'ziga xos jihatlari, umumturkiy adabiyotning rivojiga qo'shgan betakror hissassi tadqiqotchilarning e'tiboridan chetda qolgan emas. Zotan, "Oltin O'rda turkiy xalqlar madaniyati rivojida muhim o'rin tutdi. Buning ijobiy tomonlaridan biri shu bo'ldiki, madaniy hayot O'rta Osiyodan Oltin O'rdaga ko'chdi. Bu ko'chish tarix oqimining tabiiy samarasi bo'lganini ta'kidlash lozim" [4:7].

Oltin O'rda adabiy muhitining yirik vakili Rabg'uziy voqeabandlikni ta'minlashda, kitobxonni voqelikka ishontirishda, shuningdek asar voqealarini o'zaro bir-biriga bog'lashda "savol-javob"lardan ustalik bilan foydalanadi. Jumladan, "Qisasi Rabg'uziy" asarida "savol-javob"lar alohida o'rin tutadi. Asar muallifi "savol-javob"larni qissalarning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qildiradi.

Asarda "savol-javob"dan oldin Alloh va farishtalar o'rtasidagi suhbat keltiriladi. Farishtalar nima uchun shu tariqa javob berganligini isbotlash maqsadida Rabg'uziy "savol-javob" usulini qo'llaydi. Badiiy mantiq taqozosiga ko'ra muallif "savol-javob"larni juda o'rinli qo'llagan, deb hisoblash mumkin. Sababi kitobxonda haqli ravishda taxminan quyidagicha savol paydo bo'lishi mumkin edi: "Odam xali yaratilmagan bo'lsa, farishtalar uni ko'rmagan bo'lsalar, u holda odamlarning "qon to'kuvchilar» ekanligini qaerdan bildilar?" Shu kabi savollar paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik, ortiqcha shubhaga o'rin qoldirmaslik uchun asar muallifi "savol-javob"lardan nihoyatda mohirlik bilan foydalanadi. Yozuvchi uslubidagi ushbu jihat alohida e'tiborga loyiq. Negaki, kitobxon asarni mutolaa qilar ekan, savol-javobdan oldingi voqeaga yana qaytishga majbur bo'ladi. Suhbatni qayta o'qiydi va endi voqeaning bo'lib o'tganligiga chinakam ishona boshlaydi. Odamning yaralish tarixi o'quvchi ongiga chuqurroq singadi. Uzoq vaqtgacha xotirasida muhrlanib qoladi. Muallifning niyati ham shu bo'lgan aslida. Rabg'uziy bu vazifani a'lo darajada uddalagan, deyish mumkin.

Bizningcha, Rabg'uziy o'zining "Qisasi Rabg'uziy" asari tarkibiga kiruvchi "Sifati al-arazina" ("Yerlarning sifati") qissasida "savol-javob"larni muallif qisqalikka intilish maqsadida qo'llamagan. Qissada "savol-javoblar" voqealar bayoni qisqalikni ta'minlamagan. Biroq, ushbu qissada keltirilgan "savol-javob"lar kitobxon diqqatini bir nuqtaga qaratish, asardagi asosiy jihatga urg'u berish, ya'ni Yaratganning "hamma narsani bilguvchi Zot" ekanligini ta'kidlash maqsadida qo'llanilgan. Ijodkor uslubidagi mazkur jihat asarning originalligini ta'minlash bilan bir qatorda qissaning estetik ta'sir kuchini yanada oshirishga xizmat qilgan.

Rabg'uziy "Sifati al-arazina" ("Yerlarning sifati") qissasida yetti qat yer haqida hikoya qilar ekan, o'quvchi e'tiborini farishtalar va parilarning yaratilishiga qaratadi. Qissa davomida navbat bilan farishtalarning dunyoga yetti ming yil hukmronlik qilganligi, shundan so'ng Alloh insonni yaratishga ahd qilishi voqealari beriladi. Chunonchi, asarda quyidagi jummalarni o'qiymiz: "Yeti ming yil tamom bo'ldi ersa anlardanma olg'u vaqt bo'lub man yer yuzinga xalifa yaraturman, teb xitob qildi. *Inni*

ja'ilun fial-arzi xalifatan. Farishtalar bu xitobni eshitdilar ersa qazg'ulug' bo'lub aytdilar: "Ilohiy, yer yuzinda o'rtoq, eshliklar, qon to'kkuchilar yaratusen, biz tasbih va tahlil va taqaddus qilg'anlardin olib yer mulkini anlarg'amu berursan?" Xitob keldi: "Man bilurman, sizlar bilmazsiz". *"Inni a'lamu ma la ta'lamun"*.

Yuqoridagi parchadan anglashiladiki, farishtalar insonning yaratilishiga birdaniga rozi bo'lmaydilar. Ular Yaratganga o'z e'tirozlarini bildirishadi. Alloh taolo va farishtalar o'rtasidagi qisqa munozara mohiyati "savol-javob" orqali ochib beriladi. Qissadagi "savol-javob"lar bir necha vazifani bajarganligiga guvoh bo'lamiz: "SAVOL: Farishtalar Odamni taqi o'g'lonlarini ko'rmishlari yo'q erdi va fasod qilg'anlarin, qon to'kkanlarin nadin bildilar? JAVOB: Odamni ko'rmishlari yo'q erdi, ammo Jin ibn al-Jonni ko'rmish erdilar, ma'siyatlarin bilur erdilar. Anlarga qiyos qilib so'zladilar. SAVOL: Mavlo taolo ne ma'ni uchun aytdikim, *inni a'lamu ma la ta'lamun*. JAVOB ul tururkim, man bilurmankim Muhammad Mustafo alayhis-salom Odam o'g'lonlarindin bo'lg'usi, bu jahonni, ul jahonni, oyni, kunni, qamug' narsalarni aning sevuklugi uchun yaratdim. Do'st kim turur man bilurman, siz muni bilmazsiz. Javobi digar ul tururkim, izi azza va jalla yorliqlar *inni a'lamu anna ibadataqum mashubun bial-ujbi iz kultum naxnu va fasaduhum mashubun bialuzri vaal-fasadu bial-uzri axabbu ilayya min al-ibadati ma'al-ujbi. Ma'nisi ul tururkim*, sizing ibodatingiz ujbga qotig'liq turur «Nahnu» teb o'zunguzni o'gdunguz. Ammo Odam o'g'lonlarining fasodi uzrga qotig'liq turur. Uzrg'a qotig'liq fasod maning hazratimda ujbga qotig'liq ibodatdin sevukrak turur" [1:15].

"Sifati al-arazina"da ikkita "savol-javob" ketma-ket berilgan. Ikkinchi "savol-javob" aytilgan fikrni yanada chuqur dalillashga xizmat qilgan. Aniqrog'i, navbatdagi "savol-javob" birinchisini yanada to'ldirib, farishtalar eshitgan ilohiy xitobning mohiyatini keng yoritib berishga qaratilgan.

Asarda savol-javoblardan oldin ushbu parcha keltiriladi: "Xitob keldi: "Man bilurman, sizlar bilmazsiz". *Inni a'lamu ma la ta'lamun*" [1:15]. Mana shu qisqa xitob nima maqsadda aytilgani ikkinchi savol-javobda oydinlasha boradi. Shuningdek, asar muallifi qissaning aynan "savol-javob"lar orqali xotimalanishini ma'qul ko'radi. Bu ham asarda o'ziga xos kompozitsiyani yuzaga keltiradi. Ijodkor uslubidagi ushbu o'ziga xosliklar "Sifati al-arazina" qissasining kitobxon ruhiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi shubhasizdir.

Rabg'uziy "Qisasi Rabg'uziy"dagi "Sifati al-arazina"da "savol-javob" larni qo'llash orqali go'zal yakun yasashga erishadi. Qissa aynan "savol-javob"lar bilan nihoyasiga yetadi. Bu o'z navbatida, asarning ishonarli chiqishini ta'minlaydi. Kitobxonda voqeaga nisbatan shubha uyg'otmaydi. Eng muhimi, asarda tilga olingan voqeani badiiy dalillay oladi. Ilohiy xitobdagi "Man bilurman, sizlar bilmazsiz" jumlasini nima uchun keltirilganini batafsil tushuntirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, “Qisasi Rabg‘uziy” muallifi “savol-javob”larni asarning ishonarliligini oshirish, voqelikka aniqlik kiritish, dalillash kabi maqsadlarda tatbiq etganligi kuzatiladi. E’tiborli jihat shundaki, savolni ham, uning javobini ham muallifning o‘zi ijod qiladi. Kitobxonda ortiqcha shubha uyg‘otmaslik, ikkilanishga yo‘l qo‘ymaslik uchun fikrini badiiy jihatdan dalillaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. - Тошкент: Ёзувчи, 1990.
2. Rahmonov N. O‘zbek adabiyoti tarixi. - Toshkent: Sano-standart, 2017.
3. Стэнли Лэнь-Пуль. Мусульманские династии. Москва-Ташкент-Бишкек. Международное издательство «Туркестан», 1996.
4. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2-жилд (XIV - XV асрнинг бошлари). -Тошкент: Фан, 2007.